

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/137>

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ НС(Р)Д – СТАРОДАВНІ ЧАСИ

HISTORICAL AND LEGAL PRECONDITIONS FOR THE INSTITUTIONALIZATION OF SPECIAL INVESTIGATIVE TECHNIQUES – ANCIENT TIMES

Бабіков О.П., к.ю.н.,
керуючий партнер

Адвокатське об'єднання «DEFENSORES»,
професор кафедри кримінального права та процесу
Національний авіаційний університет

Стаття присвячена дослідженню історико-правових аспектів, аналізу використання спеціальних методів розслідування та формуванню інституту науково-слідчої діяльності НС(Р)Д у стародавні часи. У статті розглядається та висвітлюється еволюція різних методів розслідування, приватного розшуку, оперативно-розшукових заходів, які були відомі людству з найдавніших періодів, аналізуючи їхню роль у розвитку первісних правових систем, можна вважати їх аналогами сучасних видів НС(Р)Д.

Також у статті стверджується, що ці методи можна пов'язати з конкретними науковими дослідженнями, спрямованими на встановлення істини та забезпечення правосуддя.

У статті звертається увага на те, що інформація про такі методи розслідування зберігається не лише у правових пам'ятках та у юридичних текстах, а й у різноманітних культурних джерелах, включаючи притчі, легенди та історичні хроніки, що свідчить про важливість історичного контексту для розуміння сучасних методів розслідування у соціальному та правовому контексті та їх правових наслідків стародавніх цивілізацій.

Звертається увага на трансформацію слідчих методів у зв'язку з мінливими соціальними, політичними та технологічними умовами. Автор показує, як історичний досвід вплинув на сучасні методи розслідування, включаючи використання новітніх технологій та наукових методів. Наголошуючи на історичній послідовності розвитку методів розслідування, стаття містить детальний аналітичний огляд, який буде корисним для фахівців правоохоронних органів, істориків та всіх, хто цікавиться розвитком криміналістики та судової медицини.

Стаття завершується тим, що аналізом особливих методів розслідування мають глибокі історичні коріння та були невід'ємною частиною розвитку системи правоохоронних органів на протязі тисячоліть.

Так, вивчення спеціальних слідчих заходів, пошукових дій та таємних розслідувань через призму правових пам'яток, літературних та історичних джерел дозволяє нам краще зрозуміти не тільки минуле, але й сучасні методики проведення розслідувань, що вплинули на формування сучасного інституту НС(Р)Д.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, досудове розслідування, негласні форми одержання інформації, таємні заходи.

The article is devoted to the study of historical and legal aspects, the analysis of the use of special methods of investigation and the formation of the institute of scientific and investigative activity of the covert investigative (detective) actions in ancient times.

The article examines and highlights the evolution of various methods of investigation, private investigation, operative and investigative measures, which have been known to mankind since the most ancient periods, analyzing their role in the development of primitive legal systems, they can be considered analogues of modern types of covert investigative (detective) actions.

The article asserts that these investigative methods can be linked to specific scientific studies aimed at establishing the truth and ensuring justice. It highlights that information about such methods is preserved not only in legal monuments and texts but also in various cultural sources, including parables, legends, and historical chronicles. This underscores the importance of historical context for understanding contemporary investigative methods in a social and legal context, as well as their legal implications in ancient civilizations.

The transformation of investigative methods in response to changing social, political, and technological conditions is addressed. The author demonstrates how historical experience has influenced modern investigative methods, including the use of the latest technologies and scientific approaches. Emphasizing the historical progression of investigative techniques, the article provides a detailed analytical review beneficial for law enforcement professionals, historians, and anyone interested in the development of forensics and legal medicine.

The article concludes by stating that the analysis of special investigative methods has deep historical roots and has been an integral part of the development of law enforcement systems over millennia. Studying special investigative actions, search operations, and secret investigations through the lens of legal monuments, literary, and historical sources allow us to better understand not only the past but also the contemporary methodologies of investigations that have influenced the formation of the modern institution of covert investigative (detective) actions.

Key words: covert investigative (detective) actions, pre-trial investigation, covert forms of obtaining information, secret measures.

Застосування особливих методів розслідування відоме людству з давніх-давен. Різноманітні спеціальні слідчі, пошукові заходи, таємні розслідування, що за своїм змістом можливо співвідносити з певними видами НС(Р)Д, – існували протягом тисячоліть. Крім правових пам'яток, відомості про них зустрічаються в різноманітних джерелах, таких як притчі, легенди, історичні хроніки.

Один з найяскравіших – приклад з Біблії, де в книзі Третя Царств [1, 3:5-28] описується як до царя Соломона прийшли дві жінки. Одна з них сказала, що вони живуть спільно в одному домі, і народили дітей з різницею у три

дні. Сторонніх у домі не було, і цієї ночі помер син іншої жінки, і вона взяла її сина, а замість нього поклала своє мертве дитя їй поки вона спала. А коли прокинулася вранці, то побачила, що це не її дитя. Проте інша жінка заперечувала, кажучи, що її дитя живе.

Соломон наказав, щоб дали йому меча розрубати живу дитину навпіл та віддали кожній жінці по половині дитини. І та жінка, син якої був живий сказала царю: «віддайте їй цю дитину живу і не вбивайте її», а інша сказала: «нехай не буде ні мені ні їй, рубайте». І сказав цар: віддайте живу дитину та не вбивайте її: вона – його мати [2, с. 345].

Перед царем Соломоном виникло складне питання: встановити, хто саме з жінок є справжньою матір'ю немовляти. Звичайні засоби, як то допит не дали успіху. Свідків, через те, що вони проживали лише удвох в будинку – не було. Кожна з них запевняла, що дитя належить їй, а немовля, яке померло – інший. Можливостей провести генетичну експертизу на той час також не було. Чи мав намір Соломон вбити дитину, через неможливість загальними засобами встановити її належність? Звісно ні. З'ясувавши точки зору кожної матері і дійшовши висновку, що у звичайний спосіб встановити, чиє немовля неможливо, Соломон спровокував їх, з метою перевірки поведінки у ситуації, коли було імітовано спробу вбивства дитини. По своїй суті він провів спеціальний експеримент з застосуванням імітування обстановки загрози для життя дитини, з метою спостереження за поведінкою жінок і встановлення об'єктивної істини. Байдужість однієї і бурхлива реакція іншої, з благанням за будь-яких умов залишити дитину живою, – надали можливість царю достовірно встановити справжнє відношення їх до дитини, а відтак і материнський зв'язок.

Наведений приклад, за метою та способом його проведення, можливо співвідносити з контролем за вчиненням злочину у формах спеціального слідчого експерименту та/або імітування обстановки злочину.

Прототипами сучасних НС(Р)Д були й інші, вигадані людством заходи що реалізовувалися у кримінально-правовій та у сфері захисту національних інтересів. З розвитком засобів зв'язку та передачі інформації розпочалася розробка заходів, спрямованих на одержання негласного доступу до такої інформації та ознайомлення з її змістом. Для обмеження доступу сторонніх осіб до інформації у листах, людство застосовувало різноманітні засоби, від тайнопису, до опечатування листів, передачею їх у спеціальних скриньках. Це у свою чергу призводило до залучення фахівців, що могли розшифровувати напис, виготовлення дублікатів ключів та печаток.

Використання різноманітних негласних прийомів одержання інформації та проведення спеціальних заходів здійснювалося і на теренах сучасної України. Негласний збір інформації про пересування сорокатисячного війська Візантійської імперії на чолі з імператором Михайлом III в Малу Азію для відсічі навали арабів та направлення флоту імперії на боротьбу з піратами, надало можливість у 860 році здійснити русам штурм Константинополя та заволодіти багатого здобиччю [3].

В історичних хроніках містяться посилання і на використання такого прийому як імітування обстановки з метою спонукати противника до вчинення певних дій. Так під час війни Київської Русі з Болгарським царством (968-969) коли князь Святослав Ігорович перебував у поході, військо болгар осадило Переславець на Дунаї. Оскільки їжа почала закінчуватися, а вихід з міста був неможливий, Воєвода Волк через довірених осіб почав розповсюджувати чутки про те, що має намір боронити місто до останнього солдата, надав вказівку різати коней, свиней, солити та сушити м'ясо, створюючи уяву про готування до тривалої облоги. Поряд з цим, він дав вказівку таємно на берегах Дунаю знарядити човни для відступу. Після завершення підготовки підпалив фортецю, що болгарі сприйняли як сигнал для штурму міста й сконцентрували свої війська на його захопленні. Завдяки цим заходам, що відволікли увагу болгар, Волк з військом на човнах, переплив на інший берег Дунаю де захопив болгарські кораблі чим позбавив болгарське військо можливості переслідувати його військо [4].

Обмін інформації та залучення до співробітництва осіб з середовища супротивника завжди було ефективним і також використовувалося нашими пращурами. Під час Корсунського походу (988 або 989 рік) Київський князь Володимир Святославович обложив Херсонес (Корсунь)

з метою примусити візантійського імператора Василя II виконати свої обіцянки [5]. Зважаючи на складність штурму, князь Володимир вирішив здолати його хитрістю. Від мешканців міста, яких його агентами було залучено до співробітництва він дізнався про найбільш вразливе місце в обороні міста – забезпеченні його водою. Довірені особи повідомили, що вода в місто надходить з певної криниці, яку необхідно відкопати та перекрити, що війська князя і зробили. Місто здалося без бою [6].

Козацьке військо також мало ефективні служби, які здійснювали негласне одержання відомостей, спостереження та інші заходи, спрямовані на одержання інформації про політичні процеси, пересування військ в прикордонних регіонах, тощо. Відомі факти перехоплення влітку 1648 року листування між московськими прикордонними воєводами і брацлавським воєводою Адамом Кисілем, який згодом виступав представником Речі Посполитої на переговорах з Богданом Хмельницьким. Мало місце і імітування вчинення державної зради, коли після Переяславської Ради польська агентура намагалася завербувати брацлавського полковника І. Богуна, користуючись тим, що останній відмовився присягнути на вірність царю. Богуна пообіцяли гетьманську булаву та привілеї за те, що він під час наступу польських військ введе свій полк їм на допомогу. Не відмовившись від такої «пропозиції», Богун створив враження для польської агентури про узгодження спільних дій, проте про зазначені події доповів гетьману та підготував полк до облоги, завдяки чому вдалося відбити наступ від Умані.

Під виглядом купців, толмачів або жебраків здійснювався збір даних, спостереження за пересуванням військових частин у прикордонних областях країн-сусідів та інші заходи для одержання інформації. Як прототип виконання спеціального завдання (під прикриттям) була діяльність камергера польського короля Василя Верещага (Верещак) який передавав інформацію Богдану Хмельницькому [7].

Поряд з історичними подіями, що вказують на застосування спеціальних заходів одержання інформації, передумовою їх інституалізації у кримінальному процесуальному праві як окремого різновиду слідчих дій були норми запроваджені у правових пам'ятках, що розроблялися та використовувалися на території сучасної України.

Процес розробки таких норм, їх вдосконалення та запозичення зазнавав впливу військово-політичних процесів та правових систем країн-сусідів, у зв'язку з цим історико-правові умови інституалізації НС(Р)Д як окремого різновиду слідчих дій пов'язані з етапами генезису вітчизняного права.

Науковцями досліджуються джерела вітчизняного права, що формувалися у цей період застосування законодавства на землях України, що входили до складу: давньогрецьких Античних міст-полісів у Північному Причорномор'ї та Боспорського царства; у складі Візантійської імперії (VI ст. – середина VII ст.); у складі Хазарського каганату (середина VII ст. – середина X ст.); Галицько-Волинського князівства (IX–XIV); колоній Венеціанської та Генуезької республік (XIII – друга половина XV) [8].

Нажаль відомості про правову регламентація таємних, негласних заходів одержання інформації, проведення спеціальних операцій, завжди обмежувалися, що пояснюється саме їх специфікою, особливістю та таємністю. В історичних правових джерелах інформація щодо їх регламентації фрагментарна, звичай міститься у стислих формулюваннях, що не завжди розкривають їх зміст.

Досліджуючи право України в період Київської Русі і часів феодалної роздробленості (IX – середина XVII сторіччя) слід відзначити, що у цей період з'явилися перші кримінально-процесуальні норми, що містилися у літописах, збірниках права, договорах, а частина існувала у формах звичаєвого права, у тому числі Руська

Правда, створена протягом 1018–1054 років, що відома в трьох редакціях – Короткої Правди, Поширеної Правди та Скороченої Правди [9, с. 130–142]. Зазначені правові джерела в контексті досліджуваного питання характеризуються тим, що збирання відомостей та доказів з метою кримінального переслідування регламентовано лише у загальних рисах. Незважаючи на це, норми, що стосуються негласного збирання інформації, співробітництва з компетентними державними органами у сфері протидії злочинності, у яких відображено загальні риси, притаманні НС(Р)Д, ми можемо зустріти навіть у самих ранніх пам'ятках права, що стосуються реалізації кримінально-правової політики, у міжнародній сфері та сфері національної безпеки і оборони.

Так, Договором, укладеним у 944 році київським князем Ігорем з візантійським імператором Романом I Лакапінім та його синами Костянтином і Стефаном, передбачався обов'язок Візантії здійснювати спостереження (нагляд) за послами та іншими особами, які перетнули кордон Візантії на кораблях, не маючи «грамоти», виданої київським князем та повідомляти про це київського князя.

Цікавим є запровадження у Поширеній Правді (по Троїцькому списку другої половини XV сторіччя) вимоги співпраці громади з князівською владою щодо покарання злочинця. Так, у п. 5 Розділу зазначено: «Будеть ли сталь на разбой без всякая свади, то за разбойника люди не платятъ, но выдадять і всего съ женою и детми на потокъ і на разграбление.», що сучасною юридичною мовою буде тлумачитися як: «у разі вчинення умисного вбивства поєданого з розбійним нападом, вчиненого з корисливих мотивів з метою заволодіння чужим майном, штраф як покарання за нього громада не виплачує, натомість видають його з дружиною та дітьми для арешту та заслання» [10].

Таку норму, що зобов'язувала громаду вжити заходів до встановлення особи, яка вчинила злочин, видати її разом з сім'єю для застосування кримінального покарання, можливо розглядати не лише як первісні засади співробітництва (гласного і негласного) з органами державної влади, а й виконання громадою поліцейських функцій під час кримінального переслідування, у тому числі гласне та негласне збирання інформації про осіб, які вчинили злочин [11, с. 45].

У Статуті Великого князівства Литовського 1529 року також передбачено норму, що заохочує до співробітництва з органами правопорядку держави, у тому числі негласного, шляхом встановлення відповідальності за недонесення. Кримінально карним вважалось: «укриття в домах або господях підозрілих людей, злочинців, розбійників, вигнанців з країни чи надавали їм будь-які поради, чи надавали допомогу у заподіянні шкоди громади, чи користувалися завідомо краденими речами і це було доведено до винуватий повинен бути покараний так само, як і перелічені вище злочинці.»

Слід відзначити, що застосування таких норм в Руській Правді та Статуті Великого князівства Литовського 1529 року не було особливістю їх правових систем. Кодекс імператора Феодосія II (438 рік), який також у період VI–VII застосовувався на українських землях, що входили до складу Візантійської імперії, в Титулі 18 «Про дезертирів та осіб, що їх приховують» книги IV передбачав, що «будь-хто, в кого буде виявлений дезертир, має знати, що він буде покараний заковуванням у залізо (кайдани). Той же, хто мав більш високий статус, мав бути покараний конфіскацією половини майна.» Згідно з титулом 29 книги IX, якщо хтось приймав у своєму будинку розбійників або ухилився від їх видачі суддям, мав бути покараний з урахуванням його особистого становища у суспільстві тілес-

ним покаранням (наприклад побиттям палками), штрафом чи конфіскацією. Якщо розбійника приховувала особа, що була підлеглою («актор чи прокуратор») особи з владними повноваженнями, та не отримувала дозвіл на це від свого господаря, то вона підлягала спаленню на вогнищі [12, с. 83].

Наведені факти дають підстави для висновку, що протягом зазначеного періоду, за наявними історичними джерелами у кримінальному судочинстві, використання негласного співробітництва було розповсюдженою формою збирання доказів. Засади такої діяльності хоча і не визначалися окремими нормами процесуального права, їх запровадження здійснювалося шляхом спонукання особи та громад до негласного співробітництва з метою виявлення і викриття осіб, які вчинили злочини, встановлення кримінальної відповідальності за недонесення та невжиття заходів до їх виявлення. І якщо у візантійських джерелах та Розширеній Руській правді мова йде лише про певні «тяжкі» злочини, то такий обов'язок за Статутом Великого князівства Литовського суттєво розширено, оскільки категорії злочинів, їх тяжкість не визначалася.

У положеннях книги XVI Кодексу імператора Феодосія II (438 рік), визначено не лише види релігійних злочинів проти «правил православного вчення, церковного порядку, затвердженого Першим Нікейським Вселенським Собором» [13, с. 136], а й запроваджено їх відмежування від інших злочинів. Це було пов'язано з формуванням системи релігійних злочинів та віднесенням їх до компетенції церковних судів. Такі суди утворювалися і реалізовували кримінально-правову політику в країнах східної та західної Європи. До повноважень церковних судів відносилось широке коло злочинів, серед яких значну питому вагу становили «латентні злочини», виявлення та фіксація яких вимагала розвитку пошукової діяльності. У зв'язку з цим, дослідження засобів ведення розслідування церковними судами, форм одержання та фіксації доказів має істотне значення для розуміння генезису та етапів розвитку НС(Р)Д.

Норми Римського права запозичувалися у збірники норм світського законодавства, що стосувалося церковних питань і релігійних канонів («Номоканони», найбільш відомий «Номоканон Константинопольського патріарха Фотія») у вигляді законодавчих зведень («Еклога», «Прохірон», «Василіск»), положення яких увійшли до змісту таких джерел давньоруського права X–IX століть, як статут князя Володимира Святославовича (Володимира Великого) про десятини, суди і людей церковних, Статут Володимира Святославовича про церковні суди, Статут князя Ярослава Мудрого про церковні суди [14, с. 196–197].

Узагальнюючи вищевикладене, можна констатувати, що особливі методи розслідування мають глибокі історичні коріння та були невід'ємною частиною розвитку правоохоронних систем на протязі тисячоліть. Вивчення спеціальних слідчих заходів, пошукових дій та таємних розслідувань через призму правових пам'яток, літературних та історичних джерел дозволяє нам краще зрозуміти не тільки минуле, але й сучасні методи ведення розслідувань. Це, в свою чергу, сприяє удосконаленню правоохоронної діяльності та посиленню законності і правопорядку. Також, відомості про давні методи розслідування відіграють важливу роль у формуванні теоретичних основ сучасної криміналістики та кримінального права. З огляду на це, подальше дослідження історичного досвіду в сфері розслідувань є актуальним та перспективним напрямком для науковців, що спеціалізуються в галузі права та криміналістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Contributors to Wikimedia projects. Перша книга царів URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перша_книга_царів (дата звернення: 12.12.2023).

2. Біблія, третя книга Царств URL: <https://ukrcoc.org/biblioteka/biblija.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).
3. Contributors to Wikimedia projects. Похід на Царгород (860) URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Похід_на_Царгород_\(860\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Похід_на_Царгород_(860)) (дата звернення: 12.12.2023).
4. Contributors to Wikimedia projects. Святослав Ігорович URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Святослав_Ігорович (дата звернення: 12.12.2023).
5. Contributors to Wikimedia projects. Корсунський похід Володимира Святославовича URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Корсунський_похід_Володимира_Святославовича (дата звернення: 12.12.2023).
6. Ю. Вознюк. Корсунський похід князя Володимира та його вплив на цивільний вибір Київської Русі (геокультурний ракурс) URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_4.htm (дата звернення: 12.12.2023).
7. Козацька розвідка: чим жила та як діяла? URL: <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/yak-diyala-kozatska-rozvidka> (дата звернення: 12.12.2023).
8. Берзін П.С. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник Київ: Дакар – 2019. 196–197 с.
9. Будзилович І. Особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналітичний нарис). Право України. 1999. № 1. С. 130–142.
10. Яременко В. Ізбірник Правда руська URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 12.12.2023).
11. Гавриленко О., Колесніков Д., Логвиненко І. Київська Русь політико-правовий нарис. Харків : УніВС, 1999. 45 с.
12. Мацелюх І.А. Джерела церковного права за доби українського середньовіччя: монографія – Київ.: Талком, 2015. 290 с.
13. Мацелюх І.А. Стратифікація та юридичний аналіз злочинів проти віри у Візантійській імперії. *Вісник кримінального судочинства*. – 2017. – № 22. 136 с.
14. Берзін П.С. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник Київ: Дакар – 2019. 196–197 с.